

HET HEILIG PUTJE ... VERGETEN ERFGOED

Ivo Thys

Wie oude kerken bezoekt - in eigen streek of op vakantie - ontdekt in het koor meestal één of meerdere nissen waarvan hij of zij de betekenis en de oorsprong niet kent. De bezoeker zal vaststellen dat ze nogal verschillen in uitvoering naargelang de monumentale rijkdom en de maatschappelijke betekenis van de kerk. Het verschil tussen een parochiekerkje, een kathedraal of een “pelgrimskerk” langs een Compostellaroute zal niemand verbazen en dat verschil is ook te zien aan de uitbouw en de vorm van de nissen. Alle soorten nissen hadden te maken met vroegere religieuze rituelen. Tijdens concilies, pauselijke decreten, brieven e.d. doorheen de eeuwen werd de ritus met zijn rituelen aangepast aan de tijd.

Het motief om dit artikel te schrijven ligt in de verdwijning van de heilige putjes bij de bouw van kerken sedert de 18^e eeuw. In oudere kerken - zowel Rooms-katholieke, Anglicaanse als Lutherse - komen ze nog regelmatig voor. De fascinatie begon twee decennia geleden in de St.-Severinuskapel van Val-Meer met rechts van het altaar het enige nog resterende heilig putje van Riemst. Daarmee werd de belangstelling gewekt en werd menig koor bezocht, op zoek naar de bewuste nis. Misschien wordt dit artikel voor sommige lezers een uitnodiging om ook “op zoek” te gaan. Dit artikel beschrijft het heilig putje met daarbij enkele voorbeelden in oude katholieke Haspengouwse kerken.

Heilig putje ... piscina ... sacrarium

Het heilig putje is de Nederlandse benaming van een piscina en/of sacrarium. Het woord lavabo (lavacrum) komt ook regelmatig voor. Van Dale noemt het heilig putje *“Een kleine zinkput tot opnemning van het water, eertijds bij liturgische afwassingen en de as van verbrande gewijde zaken.”* In het GILDEBOEK, het tijdschrift voor kerkelijke kunst en oudheidkunde van 1873 omschrijft G.W. van Heulelum de piscina *“als een soort nis met één of twee bekkens of kommen aan de rechterzijde van het altaar, ingericht om het water op te nemen en in de gewijde aarde af te voeren. Dat water diende bij de handwassing van de priester of het reinigen van gewijde vaten, altaarlinnen, enz.”*

In het putje was een buisje of geultje voorzien waarlangs het waswater dat in aanraking was gekomen met het sacrament – de geconsacreerde hostie - werd afgevoerd naar de gewijde grond onder de kerk of op het kerkhof. Om te wassen, was er een lavaboketel voorzien die in de piscina werd gehangen. De oorspronkelijke ketel had twee S-vormige tuiten met slangenkoppen zoals op de foto's 1 en 2.

Veronique Lambert beschrijft het als volgt. *“Bij de dubbele bekkens met elk een afvoer werd het ene gebruikt voor het verwijderen van het gewoon vuil water terwijl de andere diende voor het “heilige vuil water”, m.a.w. water dat in aanraking was geweest met het bloed of lichaam van Christus. Ze mochten niet vermengd worden met elkaar”*. Het bekken van het heilig putje werd in grotere kerken vooral uitgevoerd in natuursteen terwijl in eenvoudige kerken gekozen werd voor “gepleisterd metselwerk”.

In het weekblad Kerk en Leven van Steenokkerzeel van 13 januari 2016 – gearchiveerd door KADOC - is te lezen : *“Over dit heilig putje, het Sacrarium, zegt de officiële kerkleer: ‘De herders dienen ervoor te zorgen dat het altaarlinnen, en vooral het linnen waarop de heilige Gedaanten zullen worden geplaatst, altijd wordt schoongehouden en volgens de*

overgeleverde gewoonten vrij vaak wordt gewassen. Het is prijzenswaardig dat het zó gebeurt, dat het water van de eerste wasbeurt, die met de hand dient te gebeuren, in een heilig putje (sacrarium) van de kerk of op een passende plaats op de grond wordt uitgegoten. Hierna kan opnieuw een wasbeurt plaatsvinden op de gebruikelijke wijze.”

Behalve het heilig waswater en olie werd het heilig putje ook gebruikt om geconsacreerd wijwater, doopwater, resterende as van Aswoensdag en hosties te verwijderen. Hosties die niet voor hun doel konden gebruikt worden – te oud of gevallen - werden door de priester verkrumeld en in water geweekt zodat ze eveneens via het heilig putje konden worden geloosd. Elders in dit artikel is een verhaal vermeld over de verbranding van een hoofddoek waarvan de as via het heilig putje diende verwijderd. Als er geconsacreerde miswijn op een kledingstuk terecht was gekomen, moest het stuk stof afgescheurd worden, verbrand en de as weggespoeld in het heilig putje. Ook als er een spin of vlieg in de kelk viel, moest het insect boven de piscina worden gecremeerd en vervolgens weggespoeld.

Een veel voorkomende mythe is dat geconsacreerde wijn ook door de piscina werd gegoten. Er werd voorgeschreven dat elk geconsacreerd Bloed van Christus dat overblijft na de communie wordt geconsumeerd door de priester of door degenen die helpen bij het uitdelen van de Eucharistie (de buitengewone bedienaren van de Heilige Communie). Er is nooit een tijd geweest dat het Kostbare Bloed officieel door de afvoer werd gegoten. Wat deze verwarring veroorzaakte, is dat in landen met veel goedkope wijn, als er nog niet-gewijde wijn in een kruik was, die wijn door de piscina werd weggespoeld.

*Heilig putje met lavaboketel (15de eeuw)
St.Pauluskerk Vollezele - Galmaarden*

*Schilderij met piscina en lavaboketel. Boodschap van Maria, uit
de Merodetriptiek van Robert Campin (15de eeuw)*

Van het ritueel van hand- vaat- en linnenwassing zijn reeds aspecten terug te vinden in het oud-christelijk tijdperk. De latere kruistochten zouden de piscina een boost hebben gegeven. De oudste als dusdanig erkenbare piscina is terug te vinden in de basiliek St.-Marie-Madeleine in Vézelay – regio Bourgondië. Deze basiliek was de abdijkerk van benedictijnen die gesticht werd in 858 en sedert 1979 op de werelderfgoedlijst staat van de UNESCO.

De heilige putjes die we tegenwoordig nog terugvinden in oudere kerken werden vooral voorzien in de periode van de 12de tot de 16e eeuw. Sedert het begin van de 13^e eeuw werden de heilige putjes opgenomen in de bouwplannen van kerken. Tijdens de 17^e en 18^e eeuw was er volgens van Heukelum in de plannen geen sprake meer van piscina's. In sommige kerken werden ze verwijderd – dichtgemetseld – in andere werden ze behouden, hetzij om nog verder te gebruiken, hetzij als credensnis – zie verder - hetzij als historisch ornament in het koor. Van Heukelum pleitte in zijn artikel om het heilig putje in ere te herstellen. Van gebruik is er tegenwoordig geen sprake meer.

Volgens Steensma en Kroesen was de aanleg van een piscina in de 13^e en 14^e eeuw nog niet zo gebruikelijk. Pas daarna werden ze voorzien waardoor – ook in reeds bestaande kerken of koren piscina's werden ingebouwd. Dit is volgens hun een verklaring waarom in romaanse kerken gotische piscina's zijn terug te vinden.

Het ritueel dat de priester boven het heilig putje de handen waste voordat hij de mis opdroeg, is wel blijven bestaan. Dat gebeurde na het in onbruik raken van het heilig putje met een watervat - aquamanile - zoals op de foto hiernaast is te zien.

De aquamanile (koper?) uit de St-Hubertuskerk van Membruggen. Deze hing in de sacristie langs de deur naar het koor. Sedert de recente renovatie - na de bescherming in 1998 - werd ze veilig bewaard in de toren.

Sint-Hubertus is de patroon van de jagers. **In vroeger jaren werd hij echter alleen vereerd als beschermheilige tegen razernij/hondsdolheid.** Wie door een razend (gewaand) dier was gebeten, ging op bedevaart naar het Hubertusheiligdom in Saint-Hubert en bij hem of haar werd in het voorhoofd een kleine insnede gemaakt. Daarin werd een vezeltje gelegd van de stola die aan de heilige Hubertus zou toebehoord hebben. De bedevaarder moest negen dagen (= een noeven) tien godvruchtige en hygiënische voorschriften volgen. Op de tiende dag werd het hoofdwindsel, dat het ingebrachte vezeltje op zijn plaats gehouden had, weggenomen en verbrand. Van de bedevaart van Hendrik Verheggen van Overpelt hebben we meer informatie o.a de officiële attesten van zijn tocht die zijn bewaard gebleven. Zo kennen we de exacte voorschriften voor de te houden noeven. Ook wordt er uitdrukkelijk bij hem vermeld: “ingeset te hebben een stuckxen van de Heylige Stole van Sint Hubert in het voorhoofd van Henricus Verheggen desen 7 april 1807”. Hij was pas veertien toen hij de tocht aanvatte naar het verre Saint-Hubert. Enkele jaren later werd hij soldaat in het leger van Napoleon. Hij sterft als soldaat in het militair hospitaal van Hamburg op 27 december 1813, amper 20 jaar oud

Van de 10 godvruchtige en hygiënische voorschriften voor het Noveen van Sint-Hubertus (anno 1690) vermelden we hier alleen het 7de, omwille van de verwijzing naar het heilig putje. **De tiende dag moet hij het hoofdwindsel laten wegnemen door een priester, die het moet verbranden en de assen in het sacrarium werpen.**

Bron : Kerk en Leven Overpelt 4 november 2009.

Het heilig putje in enkele Haspengouwse kerken.

Sint-Agnesbegijnhof in St.-Truiden

Dit begijnhof werd midden 13e eeuw gebouwd op land dat abt Willem van Rijkel aan de benedictijnerabdij van Sint-Trudo schonk aan de mulieres religiosae, de "religieuze vrouwen" of begijnen die toentertijd verspreid over de stad woonden. Het betekende de aanvang van een bloeiende vrouwengemeenschap aan de rand van de stad. In zijn glorietijd woonden er meer dan 200 begijnen. □ Deze begijnhofkerk – de oudste in Vlaanderen - werd in drie fasen gebouwd vanaf 1258. Het gotische koor – met heilig putje - werd rond 1300 voltooid.

Sinds 1998 staat dit begijnhof op de werelderfgoedlijst van de UNESCO, samen met een twaalfstal andere Vlaamse begijnhoven.

De begijnhofkerk van St-Truiden

Het dubbel heilig putje

Het koor van de begijnhofkerk met rechts van het altaar het heilig putje

Sint-Odulfuskerk in Borgloon

De Sint-Odulfuskerk is een kruisbasiliek met vijf beuken, vlak bij de vroegere burcht van Loon. Reeds in 1027 was een kapittel van kanunniken aan de kerk verbonden. In 1130-1131 werd het gebedshuis vervangen door een romaanse kerk. Deze kerk was voor het graafschap Loon een historische plaats waar de graven van Loon ter gelegenheid van hun troonsbestijging hun eed aflegden. Dit gold vanaf 1366 tot 1581 eveneens voor de prins-bisschoppen van Luik in hun toenmalige wereldlijke functie van graaf van Loon. Belangrijke uitbreidingen vonden plaats in de 18de eeuw.

Het koor van de St-Odulfuskerk met rechts het heilig putje

Het heilig putje met dubbel bekken

In de geschiedschrijving van de kerk lezen we dat het actuele neoromaans uitzicht van de kerk in grote mate wordt bepaald door de verbouwing in 1903 en 1904. Welke invloed heeft deze verbouwing gehad op de oorsprong en de plaats van het heilig putje rechts van het altaar? Uit voorgaande beschrijvingen mogen we afleiden dat het koor van de voorgaande kerk niet werd gewijzigd of dat dit heilig putje werd verplaatst bij de verbouwingen.

In de sacristie langs de kerk (1783) bevindt zich een tweede heilig putje – piscina – in natuursteen dat vermoedelijk werd gerecupereerd uit een vroegere kerk of sacristie. De koperen **lavaboketel met twee tuiten** kan immers gedateerd worden in de 15e eeuw. Zie foto hiernaast.

Heilig putje in de sacristie van de St-Odulfuskerk in Borgloon

Sint-Severinuskapel in Val-Meer

Het laatgotisch zaalkerkje, in 1611 gebouwd in opdracht van graaf de Méan ter vervanging van oorspronkelijk romaanse kerk, waarvan de toren (1133) behouden bleef.

Sedert 1856 maakt deze kapel deel uit van het neogotisch kloostercomplex annex kostschool. Deze kapel werd beschermd op 16.10.1984. De laatste grondige restauratie dateert van de jaren 90 van de vorige eeuw.

De kapel van Val-Meer

Het eenvoudige koor van de St-Severinuskapel

Het heilig putje rechts van het altaar

Vermeldenswaard is hier zeker dat dit heilig putje in Val-Meer zijn huidige bestaan te danken heeft aan meester Jozef Jackers die de werken bij de laatste restauratie dagelijks opvolgde en bij breekwerken in het koor het “verborgen” putje herontdekte. Er zijn inderdaad – na het in onbruik raken van dit ritueel – volgens Van Heukelum veel heilige putjes dichtgemetseld. Dit is het enige heilig putje dat als dusdanig nog bestaat in de gemeente Riemst.

Omwille van de ouderdom van het koor zou ook in de kerk van Genoelselderen een heilig putje mogelijk geweest zijn. Rechts van het altaar staat ook een nis die als een credensnis (zie uitleg verder) wordt gezien vermits er geen afvoerbuys is voorzien, al kan dit oorspronkelijk een heilig putje zijn geweest.

Meervoudig gebruik doorheen de tijd ... verwarring alom

Sacrarium – sacramentstoren

Vermits de religieuze rituelen meestal plaats vinden in het koor zullen de nissen voor de uitvoering van deze rituelen zich ook in de onmiddellijke omgeving bevinden, dus links en rechts van het altaar. Het tabernakel dat we in de kerken van de laatste eeuwen vooral terugvinden in het hoofdaltaar, kreeg vroeger een plaats in een sacramentstoren - een losstaand monument versierd met veel ornamentiek - in een sacramentshuis – vergelijkbaar met een toren maar niet losstaand of een sacramentsnis/huisje, zijnde een kleine nis in de muur links van het altaar.

De meest monumentale sacramentstoren (1552) staat in de St.-Leonarduskerk van Zoutleeuw met negen verdiepingen en achttien meter hoog. Veel torens werden in de Nederlanden tijdens de Beeldenstorm – 1566 - verwoest. In Vlaanderen is het beperkt aantal resterende torens als

monument beschermd omwille van hun hoge kunsthistorische waarde. Het zijn arbeidsintensieve sculpturen ontworpen door kunstenaars met internationale faam.

Deze drie laatmiddeleeuwse voorlopers van het tabernakel werden ook “sacrarium” genoemd en hadden de functie om het sacrament – de geconsacreerde hostie - veilig te bewaren en aan de gelovigen te tonen ter aanbidding .

Er bestaat verwarring in de literatuur door het meervoudig gebruik van de benaming sacrarium. We komen het woord tegen in teksten over de sacramentstoren/huis/huisje, hetzij het tabernakel in dit monument, maar ook bij het heilig putje, hetzij als synoniem van een piscina. Ook van Dale geeft aan het woord sacrarium naast heilig putje nog een tweede betekenis :”*De ruimte of plaats die gewijd is of waar zich iets gewijds bevindt.*”

Credensnis

Een credensnis was de nis voor de plaatsing van de ampullen met nog niet geconsacreerd water en wijn. **De credensnis wordt tegenwoordig vervangen door een tafeltje links van het altaar. Verwarrend door sommige beschrijvende teksten is de voorziening in de credensnis van een afvoerbuisje om water te laten wegvloeien, eigen aan een heilig putje.**

Hierna enkele foto's van een “credensnis” in de St.-Martinuskerk van Genoelselderen. De vraag of deze nis een hervormd heilig putje zou geweest zijn, is eerder negatief te beantwoorden. Het koor waarin deze nis werd voorzien is gebouwd in 1673 en in deze periode werden heilige putjes niet meer voorzien in nieuwe kerken. Het deurtje dat de huidige nis afsluit, is sedert de recentste renovatie het vroegere tabernakeldeurtje van het altaar van de eenbeukige kerk in Maasstijl van 1673. Het was de glorie tijd van Jan-Lodewijk van Elderen die achteraf ook prins-bisschop van Luik werd en betrokken was bij de bouw van deze kerk in Genoelselderen.

De credensnis, mogelijk het vroegere heilig putje in de St-Martinuskerk van Genoelselderen

De deurtjes gerecupereerd van het vroegere tabernakel van de vorige kerk

Het koor van de kerk van Genoelselderen na de laatste grondige renovatie

Dooptont

Van Heukelum schrijft in 1873 dat niet alleen piscina's maar ook dooptonten voorzien waren van een pijp waarlangs het gebruikte water in de gewijde aarde werd afgevoerd. De kans dat daarvan nog bewijzen zijn terug te vinden, is niet onrealistisch. Veel middeleeuwse dooptonten uitgevoerd in natuursteen zijn hergebruikt in later vernieuwde of gebouwde kerken. De afvoer werd later mogelijk gedicht met lood.

BESLUIT

Bij een rondvraag naar het bestaan en de betekenis van het heilig putje was de verzameling van informatie eerder aan de magere kant. Dit is bij deze ook het bewijs dat het gaat over "vergeten erfgoed". Via erfgoedkringen en bevriende heemkundigen werd ik voor verder onderzoek wel op het juiste spoor gezet. Er moet ver gezocht worden naar literatuur ... er bestaat geen inventaris ... vroeger kon het beschouwd worden als roerend en onroerend erfgoed maar door het in onbruik raken van het ritueel bleef het nog alleen onroerend erfgoed waaraan weinig aandacht werd besteed. Het heilig putje/piscina/sacrarium werd een "*nis in het koor, links van het altaar*". Daarom werden in de nieuwe kerken van de laatste eeuwen geen heilige putjes meer voorzien en verdwenen er ook veel in bestaande kerken of ze kregen een andere functie. In monumentale oudere kerken had/heeft hun behoud vooral te maken met de sierlijke ornamentiek.

Mag dit artikel bij de lezer de belangstelling wekken om bij kerkbezoeken een blik te werpen op het koor, links van het hoofd- of de zijaltaren? En waarom gelijktijdig niet een blik werpen

in de doopvont op zoek naar een eventuele gedichte afvoer? Mag deze bijdrage ook een oproep zijn tot het inventariseren? Welke wereldlijke of kerkelijke instantie zou hierin een initiatief willen nemen? Mag deze informatie tot slot een vriendelijk verzoek zijn om bij renovaties en/of herbestemmingen van kerken dit vergeten erfgoed in ere te houden?

Bibliografie

Archimon, het virtueel museum van religieuze architectuur in Nederland.

Bisdom Hasselt

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

- Schlusmans Frieda : 14n1 kantons Riemst en Tongeren

- Pauwels Dirk e.a. : kanton Borgloon

Catholic Encyclopedia. New York: Robert Appleton Company. 1913.

Jackers Jozef : Historische schets van Val-Meer 1991

KADOC, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving

Kerk en Leven Steenokkerzeel 2016

Lamberts Jozef : Liturgie in 1000 woorden Uitgeverij Abdij van Berne

Lambert Véronique, Middeleeuwse wasbekkens. Kasteel van Laarne 2020.

Robinson, Nalbro' Frazier), Monasticism in the Orthodox Churches, AMS Press, 1911

Steensma Regnerus (Redactie) en Justin Kroesen : De Groninger Cultuurschat – kerken van 1000 tot 1800. Groningen Assen 2008 "Piscina".

Van Heukelum G.W. "Piscina" Het gildeboek; tijdschrift voor kerkelijke kunst en oudheidkunde, jrg 1, 1873, Deel: Eerste Deel, no 3-4, 1873

Monumenten, landschappen & archeologie tweemaandelijks tijdschrift Vlaamse Gemeenschap jrg 28 nr 4 - 2009

Wikipedia : Begijnhof St.-Truiden – credensnis - H.putje - Odulfuskerk Borgloon – Piscina – Sacarium – sacramentstoren. van

Zanten van, M. : Religieus erfgoed geïllustreerd Lexicon uit kerken en kloosters in de Lage Landen

Danklijst

Colla Joris - Daerden Marcel - Driesen Willem – Duser Mark – Froidmont Engelbert – Gyselinck Jozef - Havermans Anne-Mie - Henckaerts Noël - Jackers Jozef - Jaspers Jan - Mathijs Laura - Mortelmans Maurice - Schiltmans Olaf (nl) - Schols Hubert - Voets Ann - Vossen Bert